

A történész utolsó üzenete: emlékezzünk 1848–1849-re*

Katona Tamás – Ráday Mihály: *Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei.*

I. Események és helyszínek. Szerkesztette Csorba László. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 211 oldal

1848–1849 és öröksége kiemelt helyet foglal el a magyar történelmi tudatban és az azóta eltelt másfél évszázad emlékezetében is. Ez az emlékezés nemcsak politikai hagyományt vagy magáért az emlékezésért való több évtizedes küzdelmet jelent, hanem egyéni törekvést is 1848–1849 életben tartására, ami az elhanyagolt, elfeledett sírhelyek, emlékhelyek újrafelfedezését, gondozását is jelentheti.

Katona Tamás és Ráday Mihály könyve 1848–1849 emlékezetéhez kíván hozzájárulni, mintegy összegyűjtve a Nagy Év legfontosabb emlékhelyeit. A munka több mint száz tíz, egykor a Habsburgok birodalmához tartozó településen kalauzolja végig az olvasót, melyek közül negyven található a mai Magyarország területén. Ráday Mihály előszavában nemcsak saját történelemszeretének gyökerét mutatja be, hanem társadalmi üzenetet is közvetít. Több mint négy évtizedre visszatekintő televíziós pályafutásának, életművének egyik célja – mint írja – másokkal is megszerettetni „1848/49 örökségét”. A munka genesisé a Magyar Televízió *Unokáink sem...* című műsorához vezethető vissza, ahova Ráday Mihály meghívta

Katona Tamás történészt is. Az immár több mint harminc évet megélt műsor arra ösztönözte a nézőket, hogy a márciusi forradalmi évfordulóhoz közeledve maguk is igyekezzenek rendbe tenni a lakóhelyükhöz közeli emlékhelyeket, majd küldjék be az azokról készített fényképeket. Ennek sikerén felbuzdulva kezdte meg az épített örökségek becsben tartásáért azóta is küzdő Ráday 1988. március 15-én *Az 1848-49-diki Magyar Forradalom és Szabadságharc Emlékhelyei* című televíziós műsor adásait Katona Tamás részvételével. A páros Magyarország mellett több mint tíz országban forgatott, ahol 1848–1849 magyar vonatkozású emlékeit, illetve sírhelyeit „fedezték fel újra”. Az 1848–1849-hez köthető helyszíneken kronológiai sorrendben kalauzol bennünket végig a két szerző.

A mű legfőbb értékét az adja, hogy Katona több helyen is korrigálja a köztudatban tévesen rögzült adatokat, emellett sok ponton kiegészíti, pontosítja a Nagy Év történetét. A könyv legnagyobb szakmai értékét abban látja a recenzens, hogy a nagy emlékeztető történész a rövid, útikönyvre hasonlító helyszínbemutatókon túl olyan tudományos polémiákat vet fel, melyekben meg is találja a konszenzust.

Az I. fejezetben a pozsonyi, pesti, bécsi párhuzamos forradalom bemutatására kerül sor. A történész szerző a pesti március 15-ével kapcsolatban berögződött tévhiteket is eloszlat. A jeles napnak első pesti helyszíne a Fillinger-kávéház – a tulajdonosa nevével akkoriban így nevezték, és csak később kapta a Pilvax nevet (helyesebben: Pillwax – ahogy a későbbi „névadó” tulajdonos írta). Anakronisztikus tehát 1848-cal kapcsolatban a Pilvax-kávészó név használata. A délutánra több mint tízezer ember által körülvevett Nemzeti Múzeum volt az egyetlen hely, ahol Petőfi nem szavalta el

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

aznap a Nemzeti Dalt: az 1900-ban avatott márványtábla és a március 15-éről szóló filmek már a Vahot Imre 1880-as években íródott emlékirataiból elterjedt téves állítást vették alapul.

Szintén kevésbé ismert a sajtószabadság kiharcolásának (a censor nélküli nyomtatáson túli) másik ikonikus pillanata, a sajtóvétségért elítéltek kiszabadítása. Hiszen nem csak Táncsics Mihály töltötte büntetését sajtóvétségért Pest-Budán: Eftimiu Murgu, román ügyvéd kiszabadításáról áprilisig megfélemlítettek a forradalmárok. Ő ugyanis a pesti Újépületben raboskodott, melyet később az 1849-es megtorlások tetek hírhedtté. Murgu – aki az első népképviselői országgyűlésben képviselő is lett – kapcsán tér ki Katona Tamás arra, hogy a magyarországi (Erdélyen kívüli) román nemzetiség hozzá hasonlóan a forradalom mellett állt ki mindvégig.

Az 1848 tavaszán lassan felszínre kerülő nemzetiségi kérdésnek külön témát szentelnek a szerzők. Katona egy azóta is tartó polémiaiban talált szintézist az 1848–1849-es nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatban. A kérdésre, hogy ki a felelős a polgárháborúért, történészgenerációk keresték a választ, korszaktól és nemzeti hovatarozástól befolyásoltan. Katona mindkét harcoló felet felelősnek tartja. A magyarokat azért, mert nem ismerték föl időben, hogy a nemzeti önrendelkezésnek nekünk van garanciánk, de az 1848 tavaszán Balázsfalván, illetve Karlóczán nemzetté vált románoknak, illetve szerbeknek nincs. A magyar elit csak 1849 tavaszán adta fel az egy politikai nemzet elvét, nemzetként elismerve a két említett nemzetiséget. Ugyanakkor a nemzetiségek is engedtek Bécs demagóg felbujtásának, és a testvérháborúban kerestek megoldást. A polgárháború ráadásul nem volt mentes az esztelen vérengzéstől, népiirtástól sem, sőt a szerb–magyar polgárháború első áldozata egy szerviánusok által felpredált bánági román falu volt.

Josip Jelačić horvát bán szeptember 11-i támadása a fegyverek mezejére terelte a

konfliktust: a magyar forradalomnak önvédelemre kellett berendezkednie. A fordulóponttal kapcsolatban újabb, napjainkat is megosztó kérdésre válaszol a történész-szerző. Annak tudatában, hogy a szabadságharcot leverte a túlerő, felmerül a kérdés, hogy érdemes volt-e „belevágni”, megérte-e a szeptemberi szakítás ahelyett, hogy hagyta volna a magyar politikai elit a kivívott alkotmányos monarchia fokozatos „visszavételét”, cserébe több tízezer hősi halott életéért. A válasz egyértelmű igen, ugyanis 1848–1849-ben Magyarországnak nem volt lehetősége a véráldozat elkerülésére. A had- és pénzügyhöz azért is ragaszkodott különösen Bécs, hogy Magyarország újoncait és erőforrásait továbbra is korlátlanul használhassa dinasztikus politikájához. Így a veradót – fogalmaz Katona – mindenképpen le kellett róni. A különbség csak az, hogy mindezt Habsburg célok érdekében Itáliában és Németországban vagy a magyar forradalom vívmányaiért és Magyarország szabadságharcáért vállalják. Ez nem is válhatott dilemmává a kortársak számára.

1848–1849 horvátországi emlékhelyeinek legfőbbike a Jelačić tér, Zágráb főtere. Mivel a jobbágyfelszabadítást hozzá kötötték a horvátok, kultusza virágzott a dualizmus időszakában. A téren állították föl lovasszobrát, amelyen magyar huszártábornoki egyenruhába öltöztetve mutatott kardjával Budapest felé. A Tito-korszakban a kultusz „szünetelt”, a szobrot is elvitték, de 1990 óta újra a régi helyen áll, már Belgrád felé mutatva kardjával. A horvát nemzet barométereiként a szobrot ma Krajina irányába láthatjuk suhintani – hívja föl rá a figyelmet Ráday és Katona.

A szerb mozgalmat illetően Katona Tamás pontatlanul fogalmaz Ilja Garašaninnal kapcsolatban, aki 1844-ben, a Načertanije („Tervezet”) megírásakor még csak vezető pártpolitikus volt, nem miniszterelnök. Az uralkodónak szánt tanács-irat, bár minden szerb egy államhoz tartozását propagálja, Magyarországgal kapcsolatban óvatosan fo-

galmaz, és a magyar alkotmányosság (amelybe az országhatárok is beleértendő) tiszteletben tartására inti a szerb politikát. A szerzők ezt követően rengeteg adalékkal szolgálnak a délvidéki harcok helyszíneiről.

Erdélyben már megannyi emlékhely, tábla és szobor tartja életben 1848–1849 emlékezetét. Ennek emblematikus helye természetesen Balázsfalva (románul: Blaj), a román nemzet „szülőhelye”. A történeész szerző ugyanis 1848. május 13–15-re datálja az addig rendi nemzetként sem létező románság „nemzetté válását”. (66. old.) A görög katolikus püspöki székhelyen kialakított hatalmas, gondozott emlékpark szobrai között találjuk Murguét is, aki annak ellenére került ide, hogy Kossuth embere volt, és Simion Bărnuțiuét, aki nem kevesebbet állított, mint hogy „magyar kézből a szabadság is meg van mérgezve”. (64. old.) De helyet kapott a magyar–román megbékélésért tevékenykedő Nicolae Bălcescu is, pedig nem volt jelen a balázsfalvi gyűlésen. Megtalálható itt a román nemzeti mozgalmat vezető fiatal ügyvéd, Avram Iancu, sőt Petőfi Sándor mellszobra is. A magyar nemzet költőjét a szocialista internacionalizmus jegyében helyezték el, a park ugyanis 1973-ban épült, így stílusa is szocialista realista. A huszonegy történelmi személy szobrai mellett anakronisztikusan Nagy-Románia allegóriáját is elhelyezték a készítők a Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt megszemélyesítő, egymás kezét fogó nőalakokban.

A Ceaușescu-i emlékezetpolitika tehát a kölcsönös megbékélésért harcolók mellé helyezte azokat is, akiknek köszönhetően 1848 őszére „polgárháborús vérfürdővé” vált Erdély. A szovjet blokkon belüli kötelező „testvéri” barátkozás idején érzékeny kérdéssé vált a nemzeti ellentétek fegyveres harcaira való emlékezés. Ráday Mihály hozzászólása: a szocialista emlékművek az igazságot takarva, valódi problémák összemosását sugallták. Míg a zombolyai (ma: Jimbolia) emlékoszlopon együtt szerepel Iancu, Petőfi és Kossuth neve, addig a kolozsvári Avram Iancu utcában román és angol nyelvű em-

léktábla románok elleni népiirtásról ír, amiért kizárólag a „magyar arisztokrácia vezette véres elnyomást” teszi felelőssé. (67. old.) Az ompolygyepűi (ma: Presaca Ampoiliui) vérengzés, melynek során 600 zalatnai lakost mészároltak le, viszont csak egy emlékolobiszket kapott Pax („béke”) felirattal. Cebe (ma: Țebea) ad otthont az erdélyi román „nemzeti sírkertnek”, melyet Katona Tamás a mi aradi emlékművünkkel állít párhuzamba. (74. old.) Cebén lelte halálát a beteg, paralitikus Iancu, és sírja is ott található. A magyar–román megbékélési próbálkozások egyik tetőpontján, 1849 tavaszán felelőtlen ségével végzetes hibákat elkövető Hatvani Lajos által felakasztott Ioan Buteanu sírja is itt látható, ahogy az 1784-es román parasztfelkelésre emlékező „Horea-fa” is.

A szerzők harmadikként vizsgálják a szlovák nemzeti mozgalmat, melynek kapcsán leginkább Miroslav Hurban, Milan Hodža evangélikus papok és Ludovít Štúr szintén evangélikus ügyvéd alkotta triumvirátus története bontakozik ki, ugyanis román és szerb honfitársaikkal ellentétben ők nélkülözték a tömegmozgalmat. Az 1848. májusi lipcsei népgyűlésen mintegy 40 személy, Hodža baráti köre volt jelen – írja Katona. A szlovák anyanyelvűek még nem nemzeti mozgalmat akartak, a jobbagyfelszabadítást éltették. Kossuthnak és Batthyánnak szlovák nyelvű versekben terjedt el kultusza északon, szlovák parasztközömegek harcoltak a magyar honvéd hadseregben a későbbiekben.

Hodža elsődleges céljának a szlovákok kulturális felemelkedését tartotta. Röpirata, a *Nepi palinku* („Ne igyál pálinkát”) már a szabadságharc előtt megjelent. A szlovák vezetők 1849-ben átadták 14 pontból álló nemzeti követeléseiket a császárnak, mindhiába. Tanulság lehetett a nemzetiségi vezetőik számára, hogy „a magyar forradalomtól többet kaphattak volna, mint Bécsből”. (80. old.) De ezt csak később látták be.

A könyv nagy hangsúlyt fektet 1848–1849 legdicsőségesebb időszakára, 1849 te-

lére és tavaszára. Ekkorra kardinális változások álltak be az Osztrák Császárságban is. Katona megállapítása, mely szerint a kremseri alkotmány lett volna a birodalom első alkotmánya, azonban téves: a Batthyány Lajossal ugyanazon a napon kinevezett Pillersdorf-kormány 1848. április 25-én a császár nevében kiadott egy oktrojált alkotmányt (*Verfassung-Urkunde des Österreichischen Kaiserstaats*), amely belga mintára lerakta az alkotmányos monarchia alapjait. De a nem ideiglenes jellegű alkotmányozás valóban a népképviselői alapon álló *Reichsrat*ra várt, amely november 15-től a morvaországi Kremsierbe (ma: Kroměříž) költözött a forradalmi Bécsből.

Az új, azaz második alkotmány kiadása helyéről, a szintén morvaországi Olmützről (ma: Olomouc, magyarul: Alamóc) kapta a nevét – itt székelt ekkor a császár és udvara, megfelelő közelségben a „forradalmi” birodalmi gyűléshez. Az ideiglenes császári székhelyen, az olmützi érseki palotában 1848. december 2-án került sor az uralkodócsereére is. Köztudott volt, hogy V. Ferdinánd nem volt uralkodó alkat, de az államérdek is olyan uralkodót kívánt, akít nem kötnek a tavasszal megadott alkotmányos engedmények. A 18. életévét éppen betöltött új császár, I. Ferenc József a magyar alkotmány szerint nem vált magyar királlyá, így alkotmányjogilag a perszonálunió is megszakadt Magyarország és az Osztrák Császárság között. Ferenc József előtt éppen ezért nem állt jogi akadály Magyarország megtámadásához. Katona Tamás fölhívja a figyelmet arra, hogy a császár neve II. Józsefre és nagyapjára, I. Ferencre utalt viszsza, mintegy a bürokratikus abszolútizmus jeleként.

Az északi hadjárat sok dicsőséges pillanatot hozott. A csaták hősi halottait sorra megtaláljuk a mai temetőkben, de Selmecbányán honvédszobor és emléktábla is tiszteleg a híres branyiszközi áttörésnek, melyben egy szlovák származású papnak, Erdősi (Poleszni) Imrének volt kulcsszerepe. A havas hágóra a piarista pap mindig előredobta

fakeresztjét, és a még puskaport alig szagolt szlovák önkénteseknek odakiáltott: „Gyerekeim, csak nem hagyjátok ott Krisztust az ellenségnek”. A honvédsereg így hajításról hajításra elfoglalta a hegytetőt. A tömegsír fölött álló emlékmű feliratára jócskán rányomta bélyegét az utókor, ugyanis olyan szlovák hősokról szól, akik „idegen ügy” szolgálatában estek el. (93. old.)

A sikeres tavaszi ellentámadásnak, mivel a mai Magyarország területén folyt, számos megfelelően gondozott emlékműve van: Tápióbicskén, Egerben, Nyárádon, Isaszegen, Vácott, Nagysallón (ma: Tekovské Lužany, Szlovákia) és Tejfalunál mind a tavaszi hadjáratban elesettek sírjait találhatjuk. A szerzők is a hadmenettel haladva követik az eseményeket, és mutatják be az emlékezés helyeit.

Katona egy olyan kevésbé ismert tényre is fölhívja a figyelmet, hogy az orosz költő, Mihail Lermontov gyilkosa, Vezilin kozák altábornagy a váci csatában vesztette életét, ezt az orosz lexikonok sem tudják. A szerzőpáros ezt a tavaszi hadjárat kapcsán említi, bár csak a II. váci csatában (1849. július 17.) és azután szálltak szembe a magyar főerőkkel a cári seregek.

Régebbi szakirodalomban gyakran bukkant fel, hogy a hadvezetés azzal ellensúlyozhatta volna a swechati vereséget, hogy a tavaszi győzelmek után Bécsnek veszi az irányt. Katona lezártnak tartja a vitát, ugyanis több ésszerű érv szól Buda felszabadítása mellett.

Az ellátási nehézségekkel küszködő honvédsereg végül rövid ostrom után bevette Budát. A Dísz tér honvédemlékműve és Görgey szobra a Fehérvári rondellánál mind a nagy véráldozatokkal járó csatának állít emléket. Az elesett honvédek sírjai a Németvölgyi úti temetőben kaptak helyet, de később a Kerepesi temetőbe helyezték át őket, annak ellenére, hogy a székesfőváros határozatban jelölte ki az előbbi végső nyughelyükül. A szerzők maguk „fedeztek fel” egy elfeledett 1849-es honvédsírt a XII. kerületben, amely a magányosan elesett

„Kovács J.” katona nyughelye. Róla mást nem is tudni, azonban Ráday és Katona 1990 óta tartottak rendhagyó március 15-i ünnepségeket a jelképes sírnál.

A mű még egyszer visszatér a nemzeti-ségi kérdésre a szabadságharc végnapjai kapcsán. 1849 júliusában a már Szegeden ülésező országgyűlés „megértette az idők szavát” (134. old.). A július 28-i nemzeti-ségi törvény utat nyitott a „szabad nemzeti kifejlődésnek”, azaz kollektív politikai jogokat biztosított a nemzet(iség)ek számára, sőt a nemzetörségek vezényleti nyelvűül az adott községi nyelvet tette lehetővé a jogszabály. Augusztus 1-5-ig Szeged és környéke is a császári csapatok kezére került, így az országgyűlés már negyedszer költözött, ezúttal utolsó állomására, Aradra.

A legtovább Komárom, a Habsburg Birodalom legjobb erődje tartott ki, melyet méltán nevezett az utókor a „Duna Gibraltárjának”. A látványosságokban gazdag erőd leírásakor a szerzők megszólaltatták Varga István múzeumigazgatót és Gráfel Lajos várostörténészt is. Az előbbivel osztrák síremlékeket is avatott a szerzőpáros Komáromban. Az osztrák külképviseleti jelenléttel megtisztelt avatóünnepséggel kapcsolatban fejtette ki Ráday, hogy „lehet együtt is emlékezni a szabadságharc hőseire”. (147. old.)

A „Megtorlás, börtönök” címet viselő fejezet több pontosítást is tartalmaz, melyek eligazíthatják az arra járó látogatókat. Az 1849. október 6-án kivégzett aradi tizenhármak közül a négy lőpor és golyó által kivégzett vértanú sírját ma is pontatlanul jelöli az 1881 óta magasodó emlékoszlop. Az I. világháború előtt találtak rá a négy tiszt maradványaira az aradi várfal tövében, majd pár évtized múlva a kilenc akasztással kivégzett mártír sírjaira is. A Ceaușescu-időszakban helyezték el őket az emlékmű alatt kialakított sírkamrában, de Kiss Ernő és Dessewffy Arisztid koporsóját szülőföldjükre vitték.

Az aradi várban raboskodók minden napjairól Kedves Gyula őrnagy hadtörténészt szólaltatták meg a szerzők, aki képek-

kel is illusztrálta a börtönben töltött idő alatt készített rabmunkákat, barkácsolt tárgyakat. A szerzők fordulatos „mesélésen” keresztül mutatják be a tizenegy Aradon és két „otthon” nyugvó vértanú földi maradványait. Lázár Vilmos esetében még egy emléktáblán szereplő szöveget is javítanak a szerzők: az aradi vértanúk elfogása és kivégzése közötti történetet ismerve ugyanis bizonyos cáfolható, hogy az örmény származású aradi mártír Gyulán járt a szabadságharc végnapjaiban – ahogy azt egy házfalon szereplő tábla állítja.

A szerzőpáros a szabadságharc emlékezetébe foglalja az 1851-es Makk-féle szervezkedés áldozatait is, kiknek emlékére Marosvásárhelyen állított obeliszket az utókor. Hasonlóan bemutatják Noszlopy Gáspár szabadcsapat-szervezőt, kinek emlékét egy róla elnevezett iskola és több mellszobor őrzi Somogy-megyében.

Végezetül az alsó-ausztriai Melkről olvashatunk, mert a világhírű barokk apátságoknak van a megtorlással kapcsolatos magyar emléke is. Lonovics József csanádi püspököt, 1848-ban kinevezett egri érseket ugyanis a bencés apátságba internálták házi őrizetre, ami az egyháziakkal szembeni megtorlás különleges esete volt. Lonovics püspök nevét azóta már utca viseli Melkben, ahol 1852-ben egy keresztet állíttatott.

A mű végén helységnévmutató igazít el bennünket, ahogy személynévmutató is segíti az eligazodást. A könyvben 546 jó minőségű kép illusztrálja a vizsgáltakat: zömmel különféle emlékműveket, épületeket, emlékhelyeket láthatunk mai állapotukban, de nem hiányoznak a korabeli ábrázolások, rajzok, esetleg emlékműavatásokról készült kezdetleges fényképek sem. A képanyagot nagyrészt Ráday Mihály saját maga készítette, de a képforrás-jegyzékben hivatkoznak más művekből vagy más történelmi gyűjteményéből „kölcsonzóttakra” is.

A munka születésének motivációját az adta, hogy a magyar történelem legmozgalmasabb s így legünnepeltebb időszakának, 1848–1849-nek sok az elfeledett vagy

téves emlékhelye, emlékműje, sok sírja még gondozatlan, így nem tűrhetjük, „hogy az elhunytak, eltemetettek emléke mily hamar feledésbe” merüljön (7. old.). Ezekhez elsősorban mintegy szakmai útikönyvként találták szükségesnek az emlékezet helyeinek bemutatását, amihez nem is található volna jobb történést Ráday Katona Tamásnál, akinél többet s jobban senki nem tud ’48-49-ről „sztorizgatni” (8. old.).

Végszóként megjegyzi Ráday Mihály, hogy a külföldön lévő magyar emlékekkel kapcsolatban leginkább nem a jelzések hiánya a baj, hanem az, hogy még a magyar útikönyvek sem említik azokat, mondhatni, a helyiek jobban ápolják ezeket az emlékeket, mint a magyarok. Ezzel a könyv egyik legfontosabb üzenetét villantotta fel a televíziós szerkesztő szerző.

A mű menetét némileg megakasztja, amikor egy-egy eseményt egymást kiegészítve, pontosítva részletez a két szerző, de a párbeszéd forma mellett könnyen olvashatóvá, élvezetessé teszi a munkát. Minden helyszínhez tudnak kötni egy-egy nevezetes eseményt. Ez a rendkívül újszerű stílus ugyanakkor nem gyengíti a kötet szakmai jellegét. Néhol lehetett volna a településnév-használat következetesebb, például Szőreg esetében a szerzők feltüntették nemzetiségi (szerb) nyelven is a helység nevét, míg a ma már valóban idegen nyelvű hiva-

talos névvel rendelkezőknél csak a magyar nyelvű alakot.

A szerzőpáros tankönyvi rendszerességgel és olykor a recenzenst is meglepő, kevesek által tudott tényekkel tarkítja a munkát. Az összegzés hiánya talán kelthet némi befejezetlenség-érzést, de a munka – ahogy alcíme (I. Események és helyszínek) is mutatja – egy nagyobb műnek csupán az első része, amelynek folytatását Katona Tamás sajnálatos elhunya akadályozta meg.

Ráday társadalmi feladatot is meghatároz az előszóban: nemcsak az állampolgároknak, de a magyar állam külképviseleteinek is kötelességük gondozni a közelükben lévő emlékhelyeinket. A szerzőpáros munkássága 1988–1989-ben a nemzeti gondolat kiemelésével hatott korára. Felmutatták a forradalom és szabadságharc nemzeti örökség voltát, nemzeti jellegét. Ez az 1980-as évek végén merésznek bizonyuló koncepció a rendszerváltás idején a nemzeti jellegű emlékezetpolitika kialakításában tett szert különös fontosságra.

Annak ellenére, hogy a magyar történelem egyik legismertebb és talán legtöbbet tanított korszakáról van szó, a munka újszerűsége folytán hiánypótló jellegű. Jó szívvel ajánlható nemcsak a szakmai közönségnek, de a bemutatott helyszínekre utazó turistáknak is.

CSERNUS-L. SZILVESZTER